

<http://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.059>

УДК 821.161.2Шев1/7.09

КНИГИ ЯК ПОРЯТУНОК ВІД ОДЕРЕВ'ЯНІННЯ... ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ У ПРОСТОРИ СВОЄЇ ЛЕКТУРИ

Лідія Михайлівна Ковалець

orcid.org/0000-0003-3022-522X

l.kovalets@chnu.edu.ua

Доктор філологічних наук, професор

Кафедра української літератури

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна

Анотація. У дослідженні спростовано думку, що побутувала у свідомості деяких культурних діячів пошевченківської епохи, про малоосвіченість та низьку начитаність Тараса Шевченка. Проаналізовано історію розвитку читацьких інтересів поета у найскладніший період його життя – період заслання (1847–1857), до аналізу залучено прямі самосвідчення (епістолярій, щоденник, мемуари близьких та знайомих осіб тощо). З'ясовано, наскільки закріпленою була в опального митця попередня звичка читати й потреба у ній, основну ж увагу зосереджено на читацькій поведінці Шевченка в Орській фортеці та в Аральській експедиції, у Новопетровському укріпленні. Вона пов'язувалась із активним пошуком, вибором, сприйманням книжок, налагодженням навіть спеціальної комунікації. Відстежено, хто дорожив такою поведінкою і стимулював її, наскільки функціонально виявилась Шевченкова лектура тієї пори. Окреслено її склад: це російсько-, українсько-, польськомовна книга переважно зі сфери художньої літератури та критики, а також праці з історії, культурології, етнології, природничих та інших галузей знання. Саме читання разом із власною художньою працею вберегло дух митця від психологічного виснаження, посприяло інтелектуалізації його творчості. Шевченко-читач зреалізував себе на засланні сповна, з огляду на особливі обставини (самотності, вимушеної зосередженості на собі), читання

вперше виявилось не епізодичною, а цілісною, подеколи й провідною формою творчої діяльності поета.

Ключові слова: Тарас Шевченко; період заслання; книжка; лектура; епістолярій; щоденник; читацька ерудиція; інтелектуалізм.

1.

Науковий інтерес до Шевченка-читача починався з вивчення його особистої книгозбірні, і чи не перші праці у цій сфері належали літературознавцям Василеві Доманицькому, Павлові Зайцеву, Андрієві Ніковському, Ієремії Айзенштокові, датовані початком ХХ ст. Перший, хто спеціально заговорив на тему „Шевченко і книжка”, був, здається, І. Айзеншток, автор цікавої, жваво написаної статті „Шевченко як читач” (1940). У ній фактично спростовувалась „легенда про малоосвіченість і навіть про низьку начитаність поета”. До витворення її, дав зрозуміти дослідник, прилучився багато хто. Це Іван Тургенєв; зустрічаючи поета в останні роки його життя в Петербурзі на літературних вечорах, він у пізніших спогадах не без розчарування зазначив, що тоді „читал Шевченко <...> очень мало (даже Гоголь был ему лишь поверхностно известен), а знал еще меньше того””; причетними були і Пантелеймон Куліш, який назвав Шевченка „человеком темным”, і Микола Костомаров зі своїм твердженням про інстинктивність Шевченкової творчості, Шевченка як „избранника народа” тощо. Прислужились „легенді”, мовляв, і деякі українські поміщики з їх „обмежено-націоналістичним, раціоналістичним в своїй суті світоглядом” (Айзеншток 1940: с. 4). На такому ідеологічному підґрунті, цілком відповідному радянським канонам, і постав, за І. Айзенштоком, „не дуже мудрий силогізм”, що „Шевченко повинен бути «темним», малоосвіченим саме тому, що він – народний поет, поет закріпаченого народу, який животіє в неуцтві” (Айзеншток 1940: с. 4).

Наведений дослідником ряд імен тих, хто відверто „сомняшесья” в Шевченковій начитаності, можна продовжити, і там поряд із російським автором зафігурував би інший учасник літературних зібрань у домі Толстих – російський поет Яків Полонський, чії мемуари, обнародовані водночас зі спогадами І. Тургенєва у празькому виданні „Кобзаря” 1876 р., містили схоже

категоричне запевнення: „Розумний від природи, він у той же час не був ні освіченим, ні начитаним: він жив пориваннями й тим козацьким духом, який надихав його” (Дзевєрін 1982: с. 337); із того ж ряду – Михайло Микешин, російський скульптор і гравєр, так само знайомий Шевченка останніх літ життя („Читать он, кажется, никогда не читал при мне; книг, как и вообще ничего, не собирал. Валялись у него и по полу, и по столу растерзанные книжки «Современника» да Мицкевича на польском языке” (Драгоманов 1973: с. 39)); та й наш Михайло Максимович через десятиліття по Шевченковій смерті заявив Василеві Маслову, який працював над біографічним нарисом про Шевченка, що саме „недостатокъ образования и лѣнь мѣшали ему [Шевченкові] строго относиться къ своимъ произведеніямъ, отдѣлывать ихъ”¹ (Чалый 1882: с. 203). Михайло Драгоманов у 1879 р. і собі вибудує принизливу антиномію „мужик Шевченко” – „вивчені приятелі” й так само рішуче прокаже:

Шевченкові треба було образования чоловіка взагалі й письменника зокрема. Ні того, ні другого доля не дала йому добути за часи молоді. Ні того, ні другого не вміли йому дати його приятелі в часи середні. А потім тюрма, Арал, а потім та картина нашого „избранника украинского народа”, яку намалював д. Микешин (Драгоманов 1973: с. 39).

Повторюємо, І. Айзеншток чи не перший предметно, доказово, із залученням значного фактологічного матеріалу, що стосувався цілого Шевченкового життя, опонував, може, не стільки такому (не)розумінню складного читацького феномену поета, скільки поспішності, навіть необережності в оцінках, явному суб’єктивізмові у трактуванні таких засадничих питань замість їх ґрунтовного вивчення. Дуже цікавий до питань про лектуру Шевченка Микола Оглоблин-Глобенко, бравшись навіть зареєструвати її й так, мабуть,

¹ До певної міри відповіддю на цей принциповий закид може служити розділ „Варіантність і варіанти” у книзі Григорія Грабовича „Шевченко, якого не знаємо” (Грабович 2000: с. 142–155). Дослідник, зокрема, дає зрозуміти: стосовно багатьох Шевченкових творів можна „вибудувати” „генеалогічний ланцюг, що розвивається від первісного задуму, через різні варіанти й реакції – своєрідні текстологічні репетиції – до остаточного фіналу, до «дефінітивного тексту»” (Грабович 2000: с. 143).

відповісти на клич М. Драгоманова „Хоч би нам хто сказав, які книги в який час найбільше читав Шевченко” (Драгоманов 1973: с. 28), згодом пояснить пересуди критики надзвичайною яскравістю мистецької та ідейної оригінальності Шевченка, котра, з його погляду, й „обманула пізніше багатьох людей, не позбавлених критичного чуття” (Оглоблин-Глобенко 1958: с. 36). Що ж до біографів, то вони, починаючи з М. Чалого, зі свого боку зауважували Шевченкову активність в освоєнні книжних премудростей і при цьому іноді впадали в іншу крайність. Так, П. Зайцев, стверджуючи, що „однією з найконечніших потреб його [поетового] життя було мати книжки”, додав: „на [їх] читання <...> він [Шевченко] завжди віддавав увесь свій вільний час” (Зайцев 1955: с. 46), дарма що це так само не зовсім відповідало життєвій правді.

Наш намір говорити про Шевченка-читача періоду заслання закономірно перетинається з попередніми зусиллями вчених (Ю. Барабаша, Є. Нахліка, О. Охріменко, Р. Пилипчука, М. Шаповалової та ін.), котрі заглиблювались у багатоманітні зв'язки цього поета з його літературними попередниками й сучасниками – скажімо, Шекспіром, Лермонтовим, Гоголем, Міцкевичем та ін., однак воно виконане цілком в іншому ключі. Із найновіших досліджень концептуально найближчою заявленій темі є стаття „Лектура Шевченка” авторства Станіслава Росовецького в третьому томі „Шевченківської енциклопедії” (Росовецький 2013: с. 722–729), де ґрунтовно розглянуто об'єкт та межі лектури поета, вказано на її кількісні характеристики, різноманітність утілення прочитаного поетом тощо, але не відтворено Шевченкову працю над читанням як процес і як дуже цікавий текст.

Наразі нас цікавить Шевченко-читач одного окремого – найважчого періоду своєї життєво-творчої історії, такий його образ, віддзеркалений, передовсім, у прямих самосвідченнях (щоденникові, вцілілому епістолярії, мемуарах близьких і знайомих осіб). Десятилітній відтинок життя в умовах несвободи якраз і дозволяє зрозуміти, наскільки закріпленою вже була в опального митця, що сягнув зеніту слави, попередня звичка читати й потреба у ній, адже саме закріпленість її, згідно з дослідниками психології читання, зумовлює розвиток цієї ж потреби. Отож, чи був розвиток, із яким рівнем начитаності повернувся до Петербурга в 1858-му цей

чоловік, до якого суспільство закономірно виявляло підвищену увагу і який, мабуть, справді, за І. Айзенштоком, „ніколи не намагався імпонувати своєю начитаністю, вражати ерудицією”, а тепер, після „тяжкої школи випробування і тривалих бесід із самим собою”, яким виявилось заслання, схоже, не робив цього й поготів, „навіть навмисне стушовувався, волів більше слухати, ніж висловлюватися самому” (Айзеншток 1940: с. 6–7). Тож якою була там, на засланні, читацька поведінка рядового Шевченка, пов’язана з пошуком, вибором, читанням, сприйманням книжок? Хто дорожив цією поведінкою і стимулював її? Зрештою, наскільки функціонально виявилась Шевченкова лектура в умовах проходження тієї „тяжкої школи”? Чи не вона, лектура, прочитана, як завше, для самого себе (а це і є читання в повному сенсі цього слова), зрозуміло, разом із власною художньою діяльністю не тільки вберегла дух Шевченка від крайнього психічного виснаження, але й сприяла інтелектуалізації його творчості та всієї української літератури?

„Вивчати читання дуже важко, – попереджають фахівці. – Прямому спостереженню доступний тільки фізичний, а не психічний акт читання; передбачається, що перший завжди відображає другий, але насправді часто буває не так” (Баркер и Эскарпи 1979: с. 139). Усе ж спробуймо діткнутись магічного кола й зовнішнього, і внутрішнього буття незвичайного читача і в такий спосіб пізнати ще й оцю невідому грань його образу.

2.

Про закріпленість у Шевченка-засланця попередньої звички до читання найкраще судити з аналізу його багатющої лектури, що була осягнена до катастрофи 1847 р. Але під цим кутом зору подивимось на Шевченкові писання часу таки сумного десятиліття – 1847–1857 років, адже в епістолярії, щоденнику, надто у повістевій прозі стільки алюзій на прочитане колись, та не забудьте й на новому щаблі життя. Скажімо, в листах – завжди в умовах відповідної психологічної ситуації – цитуються по пам’яті і коментуються рядки з багатьох таких творів („Божественної комедії” Данте і „Евгения Онегина” Пушкіна, Міцкевичевих поем „Фарис” і „Конрад Валленрод”, поеми К. Рилеєва „Войнаровский”, вірша-

пісні російського поета О. Мерзлякова „Среди долины ровныя...”, байок І. Крилова і т. д. і т. д.); принагідно згадуються англійський поет Едуард Юнг, його релігійно-дидактична поема „Скарга, або Нічні роздуми про життя, смерть і безсмертя”, що, як відомо, відіграла значну роль у розвитку сентименталізму, романістика В. Скотта, „Замогильні записки” французького письменника Франсуа-Рене де Шатобріана, його ж повість „Атала”, призначений для гімназій підручник з російської історії Устрялова тощо; з образів – скажімо, Фамусов із грибоєдовської п'єси „Горе от ума” й особливо часто маляр Кузьма Трохимович з оповідання Г. Квітки-Основ'яненка „Салдацький патрет”: явно недооцінений критикою тонкий Шевченків гумор, природна схильність до самоіронії, а ще більше, мабуть, таки свій незavidний статус солдата спонукали адресанта проводити аналогію між цим метикуватим літературним типом і собою; творячи дотеп, можна було хоч трохи емоційно звільнитись від психологічного напруження.

Щоденник митця так само рясніє численними натяками, ремінісценціями, відсиланням до літературних джерел, явищ культури, історичних подій, засвоєних іще на волі. Згадуються з-поміж інших американський механік Роберт Фултон, англійський винахідник Джеймс Уатт, російський філософ, автор книги „Опыт истории науки изящного” Олександр Галич, російський сходознавець і письменник Аврам Норов, у контексті власного заслання, цього „Tristia” Овідія новітніх часів, не випадково зринає образ римського поета-вигнанця. Шевченко принагідно оперує іменами художників, скульпторів, композиторів, акторів, знанням їхньої творчості, він цитує чи перефразовує рядки з улюблених „Фауста”, „Евгения Онегина”, наводить рядки, а то й цілі строфи лермонтовських поезій („Когда волнуется желтеющая нива...”, „Из Гете” („Горные вершины...”), віршів О. Кольцова „Пишу не для мгновенной славы...” і В. Курочкина „Как в наши лучшие года...” та ін. Усе то добротна мисленнєва лірика, близька Шевченкові психологічно і тому „вписана” в контекст його думок, вражень як щось цілком органічне. Коментуючи цю стильову рису Шевченкового письма в епістолярії та повістях, І. Франко так пояснив її:

Є се його адорація [тобто обожнення] *штуки*. Штука є для Шевченка чимось божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом. Великі майстри штуки – поети, малярі, різьбарі – є для нього предметом культу, він бажає мати їх діла все при собі, в найтяжчих пригодах життя, він поперед усього думає про них... (Франко 1981: с. 447–448).

У щоденнику Шевченко роздумує також про інші книжкові літературні, культурологічні, наукові, а то й суто популярні, масові видання, як-от про требник Петра Могили, цю своєрідну церковну енциклопедію, про трактат французького археолога Катрмера де Кенсі про Юпітера Олімпійського, „Историю Донского войска” Олександра Рігельмана, „Мертвые души” М. Гоголя, переклади О. Курочкина з Беранже, збірник Володимира Даля (Козака Луганського) „Солдатские досуги”, навіть про п’єси кн. Шаховського й цілу низку інших текстів, які свого часу потрапляли в поле зору й, виходить, добре затилися. Примітно, що іноді це не просто згадки, а розгорнутіші алюзії, котрі, проникаючи в нове асоціативне поле, „зчіплювались” із суто власними думками поета й творили ніби нову віртуальну реальність. Так, 4 липня 1857 р. Шевченко записує свої враження від сну, в центрі якого був не просто М. Щепкін, а розмова з ним про театр, літературу, про його, Щепкіна, „Записки артиста”, „начало которых напечатано в первой книжке «Современника» за 1847 год” (Шевченко 1985b: с. 45). Отже, сон як спогад (за Л. Толстим) „відтворив” навіть бібліографічні деталі. Кількома днями пізніше, геть пригнічений чеканням на звільнення, поет роздумує про неоднозначне ставлення церкви до самогубства як такого. Якраз у цьому контексті він згадує про відому богослужбову книжку, точніше – подумки порівнює нове (1846 року) скорочене видання требника з попередніми, повнішими, й робить висновок про недоцільність вилучення звідти суттєвих молитов, зокрема „истинно христианской молитвы” про „нареченное, или крестовое, братство” (Шевченко 1985b: с. 64). У щоденнику багато таких інтертекстуальних площин, котрі висвічують Шевченкову читацьку вдумливість, ерудицію, розмаїтість його асоціацій, гнучкість мислення, заснованого, зокрема, й на книжному матеріалі, з якого починалися власні відкриття.

Особливо ж часто поет „відсилає” читача до учення книжного у своїй багатій на асоціативні спогади прозі: якщо він, ліричний герой, „повноформатно” і не присутній у якомусь творі, читають, апелюють до загальнокультурного книжкового арсеналу інші представники створеної персоносфери, виявляючи в такий спосіб свої інтереси, світоглядні принципи й т. ін. І все це, зрозуміло, через посередництво автора як читача! Достатньо придивитись навіть до приміток, у супроводі яких публікуються Шевченкові повісті і де зазвичай пояснюється щось спеціальне, нашим очам відкриється потужний і дуже розмаїтий за своїм складом художньо-літературний, значною мірою західноєвропейський масив, а також мистецький, загальнонауковий інтелектуальний простір, що, виходить, ціпко тримався в пам'яті і ніби чекав слухної пори на своє оприявлення. Ідеться не лише про загальні відомості, але й про глобальніші речі та й навіть деталі, тонкі нюанси, уподобані на рівні слова. „Шел зтяжной дождь, или, как назвал его покойный Гребенка, ехидный...” (Шевченко 1985а: с. 7). Цей персоніфікований образ був пунктирно накреслений Є. Гребінкою в повісті „Кулик” (1841), яку Шевченко не міг не пізнати ще на волі. Вочевидь він, образ, зтямився через яскравий епітет, тож під повторним використанням його коректно вказалося авторство.

Хтозна, чи не цей досвід читання, пізнання, здобутий до 1847 року, так само допоможе Шевченкові переживати майбутні випробування. Як згодом висловиться Герман Гессе у своїй праці „Магія книги”, „слово і письмо є щось священне та магічне, <...> вони – магічне оволодіння природою через посередництво духу” (Гессе 1990: с. 133).

3.

Про те, що в умовах заборони писати й малювати книжка, читання можуть бути для нього помічною силою, Шевченко, схоже, зрозумів одразу ж, щойно здобув статус солдата, рядового № 191 третьої роти п'ятого батальйону, що розташувався в Орській фортеці. Федір Лазаревський, чиновник т. зв. „Прикордонної комісії”, що займалась киргизькими справами, знайомий із Шевченковими „Кобзарем” та „Гайдамаками”, тільки-но довідавшись

про етапування поета до Орського укріплення, прибіг у казарму: Шевченко

лежав долілиць на нарах, заглибившись у читання Біблії. <...>
Тим часом я спитав його: чи не можу я чимось стати йому в пригоді?
Він стримано відповів: „Я не потребую чиеїсь допомоги – сам собі
допомагатиму” (Дзеверін 1982: с. 176–177).

Пізніше П. Зайцев так прокоментує цю важливу психологічну сцену про інтуїтивно знайдений одразу ж спосіб вищої комунікації: „Відгороджуючись від нової осоружної обстанови, поет розмовляв із біблійними пророками” (Зайцев 1955: с. 42). Знане з дитинства, не раз пізнаване й потім Святе Письмо тепер мало відкритись іще глибшими сенсами. Це була чи не єдина книга, право на читання якої в арештантів існувало задля зміцнення їх релігійних почуттів і навернення на шлях істини („окрім Біблії, нема й однієї літери” (Шевченко 1985b: с. 233), – зізнавався Шевченко Андрієві Лизогубу 21 грудня 1847-го).

Але наразі це було й джерелом філософії стоїцизму. Таке своє відкриття Шевченко сформулював у листі до Варвари Рєпніної, яка о тій порі життя чи не найбільше ратувала за навернення дорогого свого адресата до Біблії:

Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватиться – ужасная безнадежность! Так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею <...>. Единственная отрада моя в настоящее время – это Евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно (Шевченко 1985b: с. 248).

І читання не просто обнадіює – воно продукує майбутній „вихід” у творчу площину поемою „Марія” (1859): „Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы – матери Спасителя” (Шевченко 1985b: с. 253).

Разом з тим коло означених читацьких інтересів Шевченка виявляється ширшим за конкретний канонічний текст: у кількох листах, датованих 1848–1850 рр., він настійливо просить В. Рєпніну, а також А. Лизогуба – своїх найвірніших приятелів цієї пори, людей високої культури та духовності, про перше чи друге видання праці

Томи Кемпійського „О подражании Христу” в перекладі М. Сперанського. Відомо, що саме цю приписувану Т. Кемпійському найпопулярнішу після Біблії книгу християнства Шевченко згодом подарує при виїзді з Новопетровського укріплення Наташеньці Усковій, доньці коменданта Іраклія Ускова, на знак вдячності їхній родині за виявлену допомогу як реальне слідування Христу.

Сам поет усі ці роки, за власним зізнанням, „просить, мов той старець” (Шевченко 1985b: с. 235), у своїх друзів ледь не єдиного – книжок, цієї кризової пори вони мисляться як засіб порятунку, згідно із зізнанням В. Рєпніній від 25–29 лютого 1848 р., – „одно спасение от одеревенения” (Шевченко 1985b: с. 240). Епістолярій, а частково і ведений Шевченком із 12 червня 1857 р. щоденник зафіксували цю тривалу „прохальницьку” акцію з покликанням на тексти переважно літературно-художнього плану – твори російського, українського, західноєвропейського письменства, про які мріялось із такою ж одержимістю, як і про волю².

„Вот уже более полугодя я не имею никакого понятия о нашей бедной новой литературе”, – із сумом констатує Шевченко 24 жовтня 1847 р. в епістолі до В. Рєпніної, просячи її „достать и прислать последнее сочинение Гоголя «Письма к друзьям» [точніша назва «Выбранные места из переписки с друзьями»] и «Чтение Московского археологического общества» [йшлося про «Чтение об обществе истории и древностей российских», що видавалось під орудою Осипа Бодянського як секретаря Товариства]” (Шевченко 1985b: с. 232). У найближчих до цього

² Коментуючи цю акцію як компонент загальної акції листовного спілкування Шевченка з різними адресатами, Марієтта Шагінян відзначила, як поет щораз „умів з кожним говорити його мовою, як міняв він не тільки синтаксис і словник, але і всю душевну інтонацію”. Пояснення цьому дослідниця знайшла у володінні поета, людини винятково правдивої, „дуже великою дозою селянської хитринки” (Шагінян 1970: с. 171). Гр. Грабович із таким формулюванням погодився тільки частково, резонно зазначивши, що „по суті йдеться тут про універсальні прикмети” (Грабович 2000: с. 281). Власне, наразі мовиться про виправданість саме такої поведінки в екстремальних умовах життя людини дуже тонкої, чутливої та відповідальної: усвідомлюючи нездатність змінити обставини, сприймаючи мужньо тягар долі, Шевченко, може, вперше на засланні в ході самоаналізу збагнув свої реальні смисложиттєві цінності. Інвестиція суспільства – і то лишень у формі книжок, малярського приладдя і под., не кажучи про теплу людську увагу, – була потрібна задля відчуття непокинута й високих творчих пріоритетів, які закономірно не можуть бути чимось перманентним.

поетових листах замовляються: Шекспір у перекладі Миколи Кетчера, „Одиссея” в єдиному на той час перекладі твору Василя Жуковського, відтак прагнеться Лермонтова і Кольцова; згадавши про уподобаний і ще недрукований вірш української поетеси Олександри Псьол (1817–1887) „Свячена вода” (про нього Шевченко сам писав до проєктованого видання „Кобзаря” 1847 р.), адресант просить А. Лизогуба списати та прислати і його разом із книжками щойно згаданих авторів. Збережений лист цього Шевченкового кореспондента ілюструє навіть перипетії з виконанням замовленого:

Шукав я книг, що Вам хочеться, – „Одіссеї”, перевод Жуковського, печатної ще нема, і ніхто її не знає і не читав, опріч Гоголя, що пом’янув у своїх письмах. Коли покажеться – то пришлю (Кодацька 1962: с. 63–64).

Отримавши Шекспіра від А. Лизогуба, сподіваючись на книжки від В. Рєпніної, Шевченко схвильовано мовить йому: „Як пришле, то тойді я і тяжкого походу і Аральського моря, і безлюдного степу киргизького не злякаюсь” (Шевченко 1985b: с. 241).

Щойно окреслені потерпання були виправдані: як згадував безпосередній учасник тих важливих військово-географічних досліджень, що проводились у 1848–1849 рр. на Аральському морі, „читати йому [поетові, який був у цій експедиції на правах художника] майже не було чого. Якщо не брати до уваги двох-трьох книжечок, які були в офіцерів” (Дзеверін 1982: с. 200). І далі:

Та яке ж інше життя могли створити решта товаришів його – піонерів заселення „степової Росії”, Росії каракалпаків, тигрів, сипучих пісків і страшених зимових бурнів, які заносили снігом невибагливі глинобитні мазанки чи то села, чи то кріпості? Не кажучи вже про книги чи газети, у віддалених степових укріпленнях часто не вистачало навіть провіанту (Дзеверін 1982: с. 204).

Разом з тим, виявляється, життя у таких складних реаліях знало й теплі задушевні розмови; як згадує той самий учасник експедиції, „Шевченко часто читав нам свої вірші, і я ніби зараз чую його м’який, співучий, голублячий голос” (Дзеверін 1982: с. 204). Даючи

ближнім естетичне задоволення, ці літературні читання не менше були потрібні, мабуть, самому поетові, бо вони зміцнювали його в почуттях і якій не є радості, що поряд були освічені люди.

Саме на освіченості середовища зацентувала М. Шагінян, відстежуючи тему участі Шевченка в Аральській експедиції і зі свого боку дійшовши висновку про визначальну роль досвіду, здобутого митцем у її ході: „Мислитель в ньому повинен був безупинно пізнавати” (Шагінян 1970: с. 182). Пізнавати в ході розмов, спостережень, але й у ході читання. Дослідниця припустила, що

на шхунах були не тільки „інструкції”, але й книжки. Були, мабуть, журнали, „Морские сборники”, наукові праці, загальні і спеціальні про Закаспійський край, могла бути праця геолога Мурчисона (якого згадує Шевченко), міг бути славнозвісний „Космос” О. Гумбольта, який вийшов 1847 року російською мовою і його теж згадує Шевченко в листах до Залеського (Шагінян 1970: с. 181).

Припущення ці дуже вірогідні, вони дають розуміння того, на чому ґрунтувались здобуті на засланні Шевченкові знання з гідрографії, ботаніки, зоології та інших природничих наук.

Що ж до осоружної солдаччини, то фаза нелегкого пристосування до неї закономірно минала для Шевченка і в ретроспективних настроях; в одному з листів до В. Рєпніної, писаних уже з Оренбурга, оживають спогади про колишні розмови з нею на гоголівську тему. Розлогі захопливі оцінки цього автора і його „Мертвых душ” єднаються з думками про публіковані в російській періодиці твори французького автора Ежена Сю: той, на противагу Гоголеві, характеризується Шевченком як кепський художник. І в окриленого самим спомином адресата народжується бажання знов перечитати „безсмертне творіння”:

Я сделался настоящим попрошайкой! Что делать? Оренбург такой город, где и не говорят о литературе, а не то, чтобы достать хорошую книгу! <...> И такая книга, как „Мертвые души”, будет для меня другом в моем одиночестве!³ (Шевченко 1985b: с. 252).

³ Українська письменниця Зінаїда Тулуб у своєму історико-біографічному романі „В степу безкраїм за Уралом” домислила факт відвідин Шевченком за ініціативи Броніслава Залеського міської публічної бібліотеки в Оренбурзі. Завдяки їй, бібліотеці, поет, мовляв, „крім віршів, романів та оповідань, уважно вивчав і наукові статті, і критику, стежив за міжнародною політикою і не лишав нерозрізаним жодного відділу товстих

Рідкісна для часу заслання піднесено-емоційна аура листа дуже тепла, нав'язана бажанням повторного звідування подібних вражень.

Насправді ж тодішня Шевченкова світоглядна, громадянська, етична криза, про яку пізніше скажуть дослідники, провокувала переважно інший спектр настроїв. Так, бажання мати у своїй власності й перечитувати і перечитувати так суголосну душі лермонтовську лірику спонукає Шевченка просити про заповітну збірку у Ф. Лазаревського „ради поезії святої”, „ради Розп'ятого за нас”. Адресант робить це з якоюсь надривною мотивацією: „бо я здохну без книжок” (Шевченко 1985b: с. 242), в іншому місці – „з нудьги одурію” (Шевченко 1985b: с. 233).

Австрійський лікар-психотерапевт, психолог і філософ Віктор Франкл, у роки Другої світової війни пройшовши кілька нацистських таборів смерті, переконався, що „людина не підвладна умовам, з якими вона стикається; скоріше це умови підвладні її рішенню. Свідомо чи несвідомо вона вирішує, протистоятиме чи здасться, дозволить собі бути визначеною умовами” (Франкл 1990: с. 78). Опинившись надовго в умовах екстремальної межової ситуації та примітивних форм боротьби за виживання, Шевченко закономірно звідав уже в цей час найтяжчих випробувань своєї долі зниження життєвого тону, до тілесних недуг додалася нудьга, що „в серце впила, мов люта гадинка”⁴. Чи не про внутрішнє пристосування до специфічних умов і водночас опірність їм свідчить переказана Михайлом Лазаревським не раз повторювана сцена:

Солдати вкрадуть, бувало, з його [Шевченкової] шафки книжку і заставлять у шинок. Повернувшись і не знайшовши якоїсь книжки, Шевченко вже знав, де вона, і тільки допитувався, в якому шинку й за скільки заставлено книжку, звідки й викупляв її сам (Дзеверін 1982: с. 186).

щомісячників” (Тулуб 1970: с. 429). Але такі ідеальні умови для розвитку хтозна чи могли скластися для Шевченка в умовах його „незамкненої тюрми”.

⁴ К. Чуковський, проникливо виписуючи літературний портрет Шевченка, ствердив, що на засланні йому заборонили не тільки писати й малювати: „когда его сдали въ солдаты, ему запретили любить”. І далі: „онъ на десять лѣтъ, на самыя богатые любовью годы, былъ насильственно отторгнутъ отъ нея!” (Чуковский 1914?: с. 244). Безумовно, страждання Шевченка мали й таку суто людську генезу.

Отож уже на початкових етапах невільницького шляху давав про себе знати Шевченків могутній духовний стержень, свідомо чи несвідомо внутрішня установка на етично вищий, благородніший рівень поведінки, ніж поведінка тих, хто піддався небезпеці внутрішнього падіння, – дарма що іноді й ним звідувався сумнів у власній духовній моці. „Постоянные несчастья и твердейшие характеры разрушают, а мой и в лучшее время принадлежит к числу непрочных” (Шевченко 1985b: с. 313), – читаємо в листі геть виснаженого чеканням на звільнення поета. Виходить, справджувалась і в цьому конкретному випадку й інше переконання В. Франкла, що „існувати – значить постійно виходити за межі самого себе” (Франкл 1990: с. 93).

Звідсіль, із цих потужних внутрішніх ресурсів, – жадібна й загострена увага до знаних і нових книжок, до конкретних творів, авторів, тем, до людей освічених, зрештою, до праці творчої, а не рутинної. Ось чому Шевченко тягнувся до таких, як начальник Аральської експедиції Олексій Бутаков та його товариші, до групи поляків – політичних засланців (Броніслава Залеського, Зигмунда Сераковського та ін.), які відбували покарання в Окремому Оренбурзькому корпусі і були людьми освіченими, творчими, а також до таких, як писар Орської інженерної команди Павло Лаврентьєв, дітей якого Шевченко навчав грамоти. „Лаврентьєв любив літературу, видно, захоплювався нею і щодня приділяв книжці трохи вільного часу” (Дзеверін 1982: с. 190), – згадує мемуарист. Тож, мабуть, з огляду на це і склав Шевченко йому товариство, адже „вони разом читали, сперечалися...” (Дзеверін 1982: с. 190). Та й враження, яке справив поет на дружину Лаврентьєва, більше ніж промовисте: „Він був благородна людина! <...> Високої освіти людина!” (Дзеверін 1982: с. 192). Виходить, цей незвичайний солдат, раніше „усвоивший привычки образованного человека” (за В. Масловим), сприймався таким і в новому оточенні.

Оточення при всій своїй зобов'язаності закономірно не могло задовольнити читацьких потреб Шевченка як значної частини його базових потреб. У листі до Осипа Бодянського від 3 січня 1850 р. він ставить відсутність книжок у причинову залежність зі своїм душевним станом: „Нема чого читать – нудьга!” (Шевченко 1985b: с. 249). І. Тургенєв о тій порі (на початку 1850-го) жив у Парижі,

страждав від кохання до французької співачки Поліни Віардо й закінчував рефлексувати над „Дневником лишнего человека”. Я. Полонський у своєму бажанні пізнати Кавказ служив у російському намісництві в Тифлісі, місті, яке здавалось йому „столицей умственного развития” (Буковская 2020). М. Максимович на хуторі Михайлова Гора студіював писемні пам’ятки, присвячені Києву та його старожитностям.

Шевченко ж зі своєю яскраво вираженою індивідуальністю, з високим особистісним та загальнолюдським рівнем ідентичності був позбавлений можливостей повної самореалізації та й самого права вибору. Унаслідок чергового арешту в квітні 1850 р. у нього взагалі було вилучено, зокрема, „Ветхий Завет – Библия, «О подражании Христу» Фомы Кемпийского, две книги Шекспира, сочинения Лермонтова, «Евгений Онегин», сочинение Пушкина” (Копиця 1950: с. 141), він опинився на деякий час в одному казематі навіть із таврованими каторжниками. У стані страшної екзистенційної туги, звідуючи загострене відчуття часу, Шевченко в цей серединний час життя „лічив у неволі дні і ночі”, в читанні задовольнявся, чим мав, і потай мережав у захлавній книжечці свої думи-вірші. В одному з них разом зі смутком, відчаєм проникливе „вчування” у перспективу. Сприйняте („вловлюване”) надавало життю безумовного сенсу:

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну... І падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І може, Господи, мене
В своїй молитві пом’яне! (Шевченко 1984: с. 173).

Повторимо, така провіденційність, таке глибинне розуміння унікальності свого дару, а отже – своєї окремішності могли надавати й надавали Шевченковому стражданню безумовного сенсу.

4.

І в Новопетровському укріпленні на півострові Мангишлак, куди Шевченко був переведений після п'ятимісячної гауптвахти в Оренбурзі й каземату Орської фортеці, скарги на відсутність книжок, точніше – на те, що „чтение весьма ограничено”, що він „один, как отколота щепка” (Шевченко 1985b: с. 257), знов, за висловом І. Айзенштока, „на довгі роки стають постійним рефреном у його листах до знайомих” (Айзеншток 1940: с. 14). Справді, як згадував сучасник, „у кріпості <...> йому [Шевченкові] бракувало книжок, яких не можна було дістати й за гроші. Невелику комендантську бібліотеку він прочитав; спільної офіцерської бібліотеки не було” (Дзеверін 1982: с. 259). Цей же автор так відтворив по пам'яті сцени з казарменого життя поета, коли двічі заходив до нього в таку його обитель і двічі заставляв лежачого на нарах і з книжкою:

Він підвівся, поклав книжку на полицю над головою, де лежали інші книжки, й почав одягатися. Поки він брав кисет, тютюн, застібав на три гудзики коротеньке парусинове пальтечко, я взяв на полиці одну з книжок. Це були історичні драми Шекспіра в перекладі Кетчера (Шевченко 1985b: с. 257)

– книжка, яку Шевченкові чи то вдалося повернути із „заарештованих”, чи вона була позиченою або ж знов отриманою від когось у подарунок.

Що було ще на тій полиці, важко сказати. Особиста книгозбірня поета новопетровської пори мусила мати, зокрема, перший томик польськомовної поезії Юзефа Богдана Залеського, виданий у Петербурзі в 1851 р. („теперь с ним не разлучаюсь; многие пьесы наизусть уже читаю”, – повідомляв Шевченко Бр. Залеського 9 вересня 1854 р.). У цій книгозбірні мусило бути щось із літописних видань – як відповідь Ос. Бодянського на прохання надіслати „Летопись Конисского или Величка” (Шевченко 1985b: с. 264), тобто „Історію Русів” невідомого автора, видану під ім'ям українського письменника і церковного діяча XVIII ст. Георгія Кониського, чи перші два томи „Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке”, опубліковані в 1848 і 1851 рр.

„Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю”, – листував Шевченко Ос. Бодянському 3 листопада 1854 р., додаючи присутнє: „Оживає моя душа, читаючи їх!” (Шевченко 1985b: с. 286).

У Новопетровську читацький голод до певної міри мусив угамовуватись завдяки лікареві Сергію Нікольському; той передплачував книжки, журнали й газети і дозволяв Шевченкові ними користуватись. „Во всем укреплении только лекарь выписывает что-то литературное, а прочие как-будто и грамоты не знают” (Шевченко 1985b: с. 264), – із сумом констатував Шевченко в листі до Ос. Бодянського від 15 листопада 1852 р. „Я здесь по милости Н[икольского] читаю постоянно новости русской литературы” (Шевченко 1985b: с. 284), – зізнався Бр. Залеському в жовтні 1854 р. Тож у зізнанні, висловленому на адресу С. Гулака-Артемовського ще в липні 1852 р. („О новостях литературы, музыки и театра я не имею совершенно никакого понятия, кроме «Русского инвалида», ничего у нас не имеется, «Северную пчелу», газету литературную, забыл уже как и зовут” (Шевченко 1985b: с. 258)), була тільки частина правди. Як свідчив пізніше ротний командир Шевченка Є. Косарєв, укріплення отримувало, хоч і не дуже справно, і „Северную пчелу”, „і навіть тодішні журнали «Отечественные записки» й «Современник», – певна річ, ускладчину” (Дзевєрін 1982: с. 231), а отже, вибірково. Навіть згадані поетом журнали, цей „військовий офіціоз” (П. Зайцев), органи Військового міністерства і Третього відділу, доправлювані в киргизьку далеч із великим запізненням, так само давали, мабуть, якусь поживу розумові та душі, адже й там друкувались матеріали літературного змісту, анонімно дещо й із Шевченкових творів.

І ще одна важлива річ, яка зі свого боку потверджує достовірність згадки Є. Косарєва. Шевченко був дуже пам'ятливим читачем: в одному з листів до Бр. Залеського (від червня 1855 р.) він радить йому прочитати „прекрасную статью Хотинского и Писаревского о фотографии в «Современнике» за 1852 г., не помню какой №” (Шевченко 1985b: с. 296). Чи не під враженням „Отечественных записок” і „Современника”, доставлюваних іноді ще в Орську фортецю Федором і Василем Лазарєвськими, письменник мріяв надрукувати тут деякі свої повісті. Щодо інших періодичних видань, то в останній період заслання, гостюючи іноді в родині своїх

знайомих Зигмонтовських, читались „Петербургские ведомости”, а в Ускових – теж петербурзьку „Библиотеку для чтения”. У повісті „Близнець” в одній зі сцен фігурує „книжка «Отечественных записок», развернутая на «Давиде Копперфильде»” (Шевченко 1985а: с. 122). Власне, завдяки авторитетним „товстим” журналам поетова свідомість мусила збагатитися, крім роману Ч. Діккенса, багатьма іншими зразками російської та західноєвропейської літератури.

Попри це, відсутність регулярно отримуваної добротної (а не будь-якої) лектури для Шевченка як митця іноді мала здаватись рівнозначною її відсутності, саме через її очевидний брак страждалося аж до згущування фарб, гіперболізування ситуації. „Сначала было ужасно тяжело без всякого чтения. Потом стал привыкать и, кажется, совсем привыкну, когда бы поскорее!” (Шевченко 1985b: с. 258), – читаємо у тому ж липневому (1852 року) зверненні до С. Гулака-Артемовського.

Важливо, що адресант і далі використовував усі можливі форми свого зв'язку з друкованими текстами як такими, з людьми як носіями знань, мистецького, інтелектуального досвіду, і виявлена при цьому відчайдушна активність аж ніяк не була формою апатії. У Новопетровську Шевченко давав уроки спершу дітям коменданта Антона Маєвського, потім Іраклія Ускова; лікаря С. Нікольського він учив читати по-українськи, „якогось солдатика, котрий хотів навчитись грамоти, він потай учив азбуці” (Дзеверін 1982: с. 259). Це факти педагогічної, просвітницької діяльності поета, засвідчені документально, хоч їх могло бути й більше. В пам'яті сучасника зберігся й інший прецікавий епізод із новопетровського невільничого буття Шевченка – „театральний” – про аматорські постановки солдатсько-офіцерською братією і за участі Шевченка кількох драматичних творів – двох водевілів і комедії О. Островського „Свои люди – сочтемся” (Дзеверін 1982: с. 234). Її поет вичитав у журналі „Москвитянин” за 1850 р., брав безпосередню участь у ній як актор (дарма що вона була офіційно заборонена до постановки Миколою І), тож мусив більше, ніж будь-хто інший, вдуматись-ужитися в той текст.

Чимало неперебутньої радості було пов'язано в Шевченка з перебуванням у Новопетровському укріпленні вченого-зоолога Андріана Головачова. „Он сообщил мне все, что есть нового

и хорошего в литературе, на сцене и вообще в искусстве” (Шевченко 1985b: с. 265), – повідомляє відтак Ос. Бодяньського 15 листопада 1852 р., того ж дня адресує самому А. Головачову свої піднесені емоції, що й зі свого боку розкривають причини задавненої безвихідної туги: „Слушая вас в тот достопамятный вечер, я переселялся в Москву и Питер, видел и театры, и мою академию, и все, что благородит человека” (Шевченко 1985b: с. 266). Далі все та ж емоційна стихія, навіяна згадкою: „Вы прочитали тогда небольшое стихотворение Щербины – «Купанье». До сих пор не могу забыть того сладкого, чудного впечатления, какое произвело на меня это прекрасное стихотворение” (Шевченко 1985b: с. 266).

Подібне враження залишилося й від двомісячних зустрічей із Миколою Данилевським, російським природознавцем і публіцистом; фраза в одному з листів, переповнених захопленням („жаль только, что он ученый, а то был бы настоящий поэт” (Шевченко 1985b: с. 283)), дає можливість уявити пам’ятні розмови про літературу і з цим чоловіком, „умным и благородным в широком смысле этого слова”.

Шевченкові страшенно бракувало подібної комунікації. Ще в 1849-му на Кос-Аралі, в цій „покинутій Богом пустині”, такий стан душі знайшов свій вихід у поетичній формі: „... не маю навіть / З ким поговорити! / Тяжко мені, Боже милий, / Носить самому / Оці думи. І не ділить / Ні з ким...” (Вірш „Заросли шляхи тернами...”) (Шевченко 1984: с. 159). Інтенсивні пошуки співбесідника – і то все заради збереження ідентичності в умовах обмеженого спілкування – пролягають у все ту ж навкололітературну, книжкову площину.

Что-то близкое, родное я вижу в этом добром, задумчивом лице, – читаємо в листі до Бр. Залеського про враження від споглядання портрета Едварда Желіговського (літературний псевдонім поета Антоній Сова). – Мне так любо, так отрадno смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого искреннего, самого душевного собеседника! О, с каким бы наслаждением я прочитал бы теперь его „Иордана”! (Шевченко 1985b: с. 299).

12 липня 1857 р., з нетерпінням очікуючи на своє звільнення із заслання, Шевченко як читач праці Кароля Лібельта „Estetyka czyli umniŃstwo riŃkne” знов констатує: „Либельт самый очаровательный мой собеседник” (Шевченко 1985b: с. 59). Численні записи

у щоденнику зафіксували цілу амплітуду вражень, які справив тепер на свідомість та душу цей співбесідник. Польський філософ-ідеаліст був відомий Шевченкові й раніше за прочитаною „Дівою Орлеанською”, історичним нарисом з історії боротьби французького народу за свою національну незалежність у XV ст. (видрукувану в Познані в 1847 р., цю книжку дали прочитати поетові вочевидь його друзі-поляки). Враження ж від „Estetyku” виявились різні: від іронічно-скептичного на початках до повного розуміння та прийняття в ході читання, коли пізнавався спосіб мислення цього автора й навіть його образ. Тільки істинне читання могло дати відчуття такої культурно-комунікативної задоволеності.

У Новопетровську запримітили це „лица необщее выражение”, поет і до того ж „був якийсь зосереджений у собі, ніби відлюдкуватий” (Дзеверін 1982: с. 258). Читання як норма конкретної поведінки в умовах ненормативності такого заняття мусило підвищувати індивідуальний соціально-психологічний статус Шевченка в очах оточення (а це 40–50 осіб) (Дзеверін 1982: с. 231); як згадував мемуарист, усі „відчували в ньому [поетові, до того ж із політичних (конфірмованих)] культурну людину, співчували його невідповідному становищу” (Дзеверін 1982: с. 258), але закономірно не могли подолати суттєві статусно-рольові розбіжності.

Читання, література були ледь не єдиним, що могло компенсувати Шевченкові недібраність товариства. Може, щасливий виняток складала родина Ускових; Агата Ускова у своєму спогаді не дарма акцентувала на своєрідних літературних читаннях, улаштовуваних поетом під час відвідин їхнього дому. Шевченко

особливо добре читав уголос. Бувало, довгими зимовими вечорами він принесе журнал і вибере, що йому до смаку, й починає читати; якщо ж твір йому особливо подобається, то він одкладе книжку, підведеться, ходить, розмірковує, потім знову візьметься за неї; а вірші, які йому дуже подобались, він завчав напам'ять і днів по три декламував (Дзеверін 1982: с. 236).

Думається, серед іншого там мали звучати „прекрасные сердечные стихи” Антонія Сови. В листі до Бр. Залеського від 9 жовтня 1854 р. враження конкретизується на рівні поетикальному – через зіставлення оригіналу й перекладу:

„Два слова” – эта идея так возвышенно прекрасна и так просто высказана у Сова, что Плещеева перевод хотя и передает идею верно, но хотелось бы изящнее стиха, хотелось бы, чтобы стих легче и глубже ложился в сердце, как это делается у Сова (Шевченко 1985b: с. 284).

Саме високорозвинута внутрішня культура закономірно не дозволяла Шевченкові як читачеві приймати графоманство, тож саме так – як „чепуху” – було розцінено подаровані Бр. Залеським три випуски збірки братів Г. і С. Карпенків „Ландыши Киевской Украины”. „Мне даже совестно и благодарить тебя за эту во всех отношениях тощую книжонку” (Шевченко 1985b: с. 297), – зізнається він цьому приятелеві.

Натомість поет просить у знайомих про інші – справді вартісні книги. Йдеться про „Слово о полку Ігоревім”, щоб самому його перекласти „на наш прекрасный украинский язык” (зادля цього Андрію Козачковському адресується прохання списати текст пам’ятки за прозовими перекладами чи то О. Шишкова, чи М. Максимовича; адресант знає і про видрукування вільного віршованого перекладу М. Гербеля, він засмучений неспроможністю його купити: „як полічив гроші, то й рукою махнув” (Шевченко 1985b: с. 279)). Згадавши „Думки і пісні та ще дещо” А. Метлинського, довідавшись про видання цим автором збірки „Народные южнорусские песни” (1854), поет звертається до М. Лазаревського по цю збірку. В листі до Якова Кухаренка він замовляє в нього його поему „Чорноморський побит на Кубані”, якщо та вийшла друком.

Якраз у Новопетровському укріпленні Шевченко простудіював Кулішеві праці про автора „Мертвых душ”: „Опыт биографии Н. В. Гоголя” („она заинтересовала [...] письмами как документами, но как биография она не полна” (Шевченко 1985b: с. 283)) та „Записки о жизни Н. В. Гоголя” (їх прислав Андрій Маркевич). Та найбільшу втіху зробив надісланий самим П. Кулішем як укладачем І том „Записок о Южной Руси”. „Дуже добра книга” (Шевченко 1985b: с. 340), – стверджує Шевченко в одному з листів. „Я эту книгу скоро наизусть буду читать”, – занотовує у щоденнику, не втримуючись од найвищих похвал. – „Прекраснейший,

благороднейший труд” (Шевченко 1985b: с. 18). Сам видавець „Записок...” у посланні до дружини, О. Куліш, від 8 червня 1857 р. з приємністю відзначив цей „неописанный восторг” Шевченка і щиро зізнався: „Именно только такие люди, как он, знают цену записанным мною преданиям. Он говорит, що такої книжки ще зроду не читав, и пр., и пр.” (Сарана 1966: с. 24). Щоденник поета, зокрема запис від 17 червня 1857 р., дає змогу навіть ближче побачити Шевченка як читача – із пером чи олівцем у руці („поля книги испачканы нелепыми замечаниями” (Шевченко 1985b: с. 18)) як свідчення все ж критичного, суто індивідуального акту читання.

Окреслений шерек книг, із якими запізнався Шевченко на засланні, думається, далеко неповний. Поет мусив відкрити для себе перші публікації Льва Толстого; в листі художника Миколи Осипова, датованому квітнем-травнем 1856 р., – обіцянка надіслати журнали, де є повісті цього автора: „Он подписывается Л. Н. Т. Прочтите, как хорошо округлен у него рассказ в повестях «Отрочество» и «Детство»” (Сарана 1966: с. 83). Безумовно, щось інше, крім Шекспіра, потрапляло до Шевченка також із західноєвропейської лектури (згадки в листах про отриману збірку творів німецького поета і драматурга Карла Кернера, про твори польських авторів – тому аргумент). Було щось і з мистецьких видань і навіть технічних; крім „фізики Писаревського”, була призбирана спеціальна лектура, що стосувалась зацікавлень мистецтвом фотографії та бажання „устроить себе невеличкий гальванопластический аппарат” (Шевченко 1985b: с. 268) тощо. Був, мабуть, і власний перекладений російською Александр фон Гумбольдт, німецький природознавець і мандрівник, відомий своєю п'ятитомною працею „Космос. Опыт физического миропонимания” (він значиться в особистій бібліотеці Шевченка, яку описав Д. Каменецький у 1861-му). І поряд з цим був серед читаного й такий зразок масової літератури, як сонник, – власність одного з командирів у Новопетровському укріпленні; до цього „оракула” раз по раз звертався поет, закономірно живучи значною мірою емоційним життям.

Щось, мабуть, просто залишилось „за кадром”, хоча й скрасило Шевченкове тодішнє буття. Бо ж не могла, скажімо, Настасія Толстая, дружина віце-президента Академії мистецтв у Петербурзі,

найактивніше прилучена до справи звільнення поета з неволі, на початку 1856 р. написати йому „Надеюсь выслать Вам книги...” (Сарана 1966: с. 81) – і не виконати обіцяне. Та й у запевненні А. Маркевича „Послали ми тобі трохи книжок на ім'я пана Ускова” (Сарана 1966: с. 92) не можна не вірити.

Цікаво, що, консультуючи Бр. Залеського як художник, Шевченко до певної міри впливав на розвиток і літературних, читацьких інтересів цього свого великого приятеля. „Не забудь выписать Оссиана, он, кажется, есть в французском переводе. Ты теперь его с наслаждением прочитаешь” (Шевченко 1985b: с. 282), – зазначив поет. Прочитане для самого ж ставало внутрішньою власністю, залишалось у глибинах потужної пам'яті; вивчення нотаток, зроблених рукою поета у його книжках, думається, зі свого боку конкретизувало б історію спілкування з тим чи іншим автором та його текстом. Шевченко дбав також про добре збереження цієї своєї майже єдиної матеріально-духовної власності: у вересні 1855 р. він надіслав Бр. Залеському в Оренбург ящик книжок із проханням „отдать переплести в два или в три волюма [томи] <...> Я посылал эти книги в Астрахань и, вообрази себе, губернский и еще портовой город переплетчика не имеют” (Шевченко 1985b: с. 298). А про те, що навіть під кінець заслання в умовах непевності майбуття Шевченко спромігся усю свою книгозбірню допровадити до Петербурга, не викинувши жодної книжки – навіть, може, не зовсім облюбованої, свідчить наявність у згаданому описі бібліотеки навіть геть зів'ялих „Киевских ландышей”...

5.

В одній зі своїх статей про Шевченка Євген Маланюк з усім властивим йому темпераментом обурювався, як на засланні

рафіновано мстилася механічна імперія і особистий ненависник Шевченка – цар її на ніби „мужику” й „самоуку”, а в дійсності на геніальному інтелігенті нації, що його чудом породило селянство українське, озброївши впертою, селянською волею до освіти й удосконалення, давши йому розум глибокий та інтуїцію пророчу (Маланюк 1932: с. 65).

Мабуть, справді ця „вперта, селянська воля”, оприявнена і у ставленні до книжок, і вмінні здобувати самоосвіту, зі свого боку врятувала поета на найкрутішому відрізкові його дороги. Ми пересвідчилися, що Шевченко як читач зреалізував себе тоді максимально, з огляду на особливі обставини (самотності, вимушеної зосередженості на собі / „тривалих бесід із самим собою”) читання вперше виявилось навіть окремою, цілісною, подеколи й провідною формою його життєво-творчої діяльності.

Це було читання зацікавленого поета, прозаїка, драматурга, людини широкої літературної, загальномистецької ерудиції; попередня добра начитаність і великі нові зусилля, підтримка значущих *Інших* допомогли Шевченкові і в неволі продовжити плекання, як сказав би Г. Гессе, своєї особистої книжкової формації, свого справжнього книжкового комплексу. У читацькому формулярі Шевченка тієї пори закономірно домінувала російськомовна художня лектура з імперських та світових теренів, тоді як чуття батьківщини, рідної землі, рідної мови мали змогу з новою силою оживати хіба що в процесі освоєння небагатьох українськомовних книжок історичного, етнологічного, суто художнього плану, яким пощастило тоді потрапити в таку далечінь. Усі вони читались і перечитувались, окремі залягали в пам'яті, спонукали митця до роздумів та творчості. Це були книжки й польськомовні, праці науково-теоретичні, що стосувались і негуманітарної сфери та й різних епох і народів, це були книжки різних тональностей, окрім патетичних. Кожна з книжок сприймалася з напруженим інтересом і кожна мала для Шевченка свою внутрішню вагу. При цьому не відбувалось узалежнень від чужих уявлень, не втрачалась самостійність у власних судженнях та оцінках. Надолужуючи брак відчуттів краси й естетики, психологічно розраджуючи, книжки надавали буттю вищого сенсу.

У Нижньому Новгороді, тобто майже на волі, поетова захопливість книжками сягнула рівня справжнього екстазу. „Мені тут добре, весело, читаю так, що аж опух читаючи” (Шевченко 1985b: с. 350), – знаходимо в листі до учителя Івана Клопотовського. „Теперь же я, благодаря моих здешних друзей, завален книгами и запоем читаю, или, правильнее, отчитываюсь... я наслаждаюсь ими, как самым утонченным лакомством” (Шевченко

1985b: с. 351–352), – це з листа до Н. Толстої. Так радіють, зустрівшись із давніми справжніми друзями. Шкода тільки, що Шевченкової радості, точніше – його „книжності” багато хто не помітив, інакше суб’єктивні розмисли, з яких починалося це дослідження, мали б цілком іншу природу.

На черзі – спеціальні студії про Шевченка від фахівців із теорії та психології читання, бо вочевидь це значною мірою і їхня сфера досліджень; принагідне звернення до таких питань С. Росовецького у згаданій енциклопедичній праці (що „ретельність Ш[евченка]-читача індивідуальна, проте безсумнівно, що вона ґрунтується на українській селянській традиції багаторазового перечитування кн[иг] і відповідає заг[ально]-європ[ейському] середньовічному звичаю” (Росовецький 2013: с. 723), й ін.) – тому підтвердження. За істориками ж літератури – відстеження багатоманітних стосунків Шевченка з книжкою на попередніх (до заслання) і наступному, прикінцевому етапі його життєво-творчої дороги, а відтак – створення загальної панорами становлення, розвитку й функціонування читацьких уподобань поета в контексті його долі та інтелектуальної історії українства.

- Айзеншток, І. (1940). *Шевченко-читач*. В: Айзеншток, І. *Як працював Шевченко*. [Київ] : Радянський письменник, с. 3–19.
- Баркер, Р. и Эскарпи, Р. (1979). *Жажда чтения*. Перевод Б. Каневского. Москва : Книга, 206 с.
- Буковская, В. (2020). Яков Полонский – исследователь Кавказа. *Рязанская областная универсальная научная библиотека имени Горького*, 16 декабря. URL: <https://rounb.ru/news/jakov-polonskij-issledovatel-kavkaza> (дата звернення: 20 квітня 2021).
- Гессе, Г. (1990). *Магия книги. Сборник эссе, очерков, фельетонов, рассказов и писем о книгах, чтении, писательском труде, книгоиздании и книготорговле*. Перевод с немецкого А. Науменко. Москва : Книга, 238 с.
- Грабович, Г. (2000). *Шевченко, якого не знаємо*. Київ : Критика, 304 с.
- Дзеверін, І. та інші (ред.) (1982). *Спогади про Шевченка*. Київ : Дніпро, 547 с.
- Драгоманов, М. (1973). Шевченко, українофіли й соціалізм. В: Драгоманов, М. *Літературно-публіцистичні статті*. В 2 томах. Київ : Інститут літератури НАН України, т. 2, с. 7–133.

- Зайцев, П. (1955). *Життя Тараса Шевченка*. Париж, Нью-Йорк, Мюнхен : Наукове Товариство Шевченка, 400 с.
- Кодацька, Л. (ред.) (1962). *Листи до Т. Г. Шевченка (1840–1861)*. Київ : Видавництво АН УРСР, 332 с.
- Копиця, Д. та інші (ред.). (1950). *Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах*. Київ : Держполітвидав УРСР, 515 с.
- Маланюк, Є. (1932). Два Шевченки. *Календар-альманах „Дніпро” на переступний рік 1932*. Львів, с. 59–69.
- Оглоблин-Глобенко, М. (1958). 1845 рік у творчості Шевченка. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Нью-Йорк, Париж, Мюнхен : Наукове товариство імені Шевченка, т. CLXII, с. 32–44.
- Росовецький, С. (2013). Лектура Шевченка. В: Жулинський, М. та інші (ред.). *Шевченківська енциклопедія*. В 6 томах. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, т. 3, с. 722–729.
- Сарана, Ф. та інші (ред.) (1966). *Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР*. Київ : Наук. думка, 491 с.
- Тулуб, З. (1970). *В степу безкраїм за Уралом*. Київ : Дніпро, 510 с.
- Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла*. Перевод с англійського и немецкого Л. Гозмана и Д. Леонтьева. Москва : Прогресс, 368 с.
- Франко, І. (1981). „Наймичка” Т. Г. Шевченка. Виклад габілітаційний, виголошений у Львівському університеті 18 лютого 1895 р. В: Франко І. *Зібрання творів*. У 50 томах. Київ : Наукова думка, т. 29, с. 447–469.
- Чалый, М. (ред.) (1882). *Жизнь и произведения Тараса Шевченка*. Свод материалов для его биографии. Киев : Типография К. Милевского, 1, 282, II, 2 с.
- Чуковский, К. ([1914?]). Шевченко. В: Чуковский, К. *Лица и маски*. Санкт-Петербург : Шиповник, с. 240–275.
- Шагінян, М. (1970). *Тарас Шевченко*. Київ : Дніпро, 253 с.
- Шевченко, Т. (1984). *Твори*. В 5 томах. Київ : Дніпро, т. 2, 301 с.
- Шевченко, Т. (1985а). *Твори*. В 5 томах. Київ : Дніпро, т. 4, 388 с.
- Шевченко, Т. (1985б). *Твори*. В 5 томах. Київ : Дніпро, т. 5, 525 с.

**BOOKS AS SALVATION FROM STIFFNESS...
TARAS SHEVCHENKO OF THE TIME OF EXILE
IN THE DIMENSION OF HIS READING**

Lidiia Kovalets

orcid.org/0000-0003-3022-522X

l.kovalets@chnu.edu.ua

Department of Ukrainian Literature

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2 Kotsiubynsky str., 58012, Chernivtsi, Ukraine

Abstract. The study refutes the idea that existed in the minds of some Shevchenko era's cultural figures, about Taras Shevchenko's lack of education and poor literacy. For this purpose, the history of the poet's reading interests evolution in the most difficult period of his life, the period of exile (1847–1857) was analyzed. His own direct testimonies (epistolary, diary, memoirs of relatives and acquaintances, etc.) were involved in the analysis. The study clarified how the disgraced artist's previous habit of reading and the need to do it was established. The main focus was on Shevchenko's reading behavior in the Orsk Fortress and in the Aral Expedition, in the Novopetrovsk Fortress. It relates to the active search, selection and perception of books, and even to special communication establishing. The study traces persons, who valued such poet's behavior and stimulated it, also how functional Shevchenko's current reading turned out to be at that period. Its composition was outlined as Russian, Ukrainian and Polish books, mainly in the field of fiction literature and literary criticism, as well as works on history, culturology, ethnology, natural and other fields of knowledge. Only due to reading and to his own artistic work the artist's spirit was saved from psychological exhaustion. Reading contributed to the intellectualization of his work. Shevchenko as a reader completely realized himself in exile considering special circumstances (loneliness, forced self-centeredness), his reading for the first time was not episodic, but complete, sometimes the leading form of the poet's creative activity.

Keywords: Taras Shevchenko; the period of exile; book; reading; epistolary; diary; reader's erudition; intellectualism.

References

- Aizenshtok, I. (1940). Shevchenko-chytach [Shevchenko as a reader]. In: Aizenshtok, I. *Iak pratsiuvav Shevchenko* [How Shevchenko worked]. [Kyiv] : Radians'kyi pys'mennyk, pp. 3–19. (in Ukrainian).
- Barker, R., Escarpit, R. (1979). *Zhazhda chteniia* [Thirst for reading]. Translated by B. Kanevskii. Moscow : Kniga, 206 p. (in Russian).
- Bukovskaia, V. (2020). Iakov Polonskii – issledovatel' Kavkaza [Yakov Polonsky – explorer of the Caucasus]. *Riazanskaia oblastnaia universal'naia nauchnaia biblioteka imeni Gor'kogo*, 16 December. (in Russian). URL: <https://rounb.ru/news/jakov-polonskij-issledovatel-kavkaza> (accessed: 20 April 2021).
- Hesse, H. (1990). *Magiia knigi. Sbornik esse, ocherkov, fel'etonov, rasskazov i pisem o knigakh, chtenii, pisatel'skom trude, knigoizdanii i knigotorgovle* [The magic of the book. Collection of essays, feuilletons, stories and letters about books, reading, writers' work, publishing and bookselling]. Translated from the German by A. Naumenko. Moscow : Kniga, 238 p. (in Russian).

- Hrabovych, H. (2000). *Shevchenko, iakoho ne znaiemo* [Shevchenko, whom we do not know]. Kyiv : Krytyka, 304 p. (in Ukrainian).
- Dzeverin, I. and others (eds.) (1982). *Spohady pro Shevchenka* [Memories of Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, 547 p. (in Ukrainian).
- Drahomanov, M. (1973). *Shevchenko, ukrainofily i sotsializm* [Shevchenko, Ukrainophiles and Socialism]. In: Drahomanov, M. *Literaturno-publitsystychni statyi* [Literary and journalistic articles]. V 2 tomakh [In 2 volumes]. Kyiv : Instytut literatury NAN Ukrainy, vol. 2, pp. 7–133. (in Ukrainian).
- Zaitsev, P. (1955). *Zhyttia Tarasa Shevchenka* [The life of Taras Shevchenko]. Paris, New York, Munich : Naukove Tovarystvo Shevchenka, 400 p. (in Ukrainian).
- Kodatska, L. (ed.) (1962). *Lysty do T. H. Shevchenka (1840–1861)* [Letters to Taras Shevchenko (1840–1861)]. Kyiv : Vyd-vo AN URSSR, 332 p. (in Ukrainian).
- Kopytsia, D. and others (eds.) (1950). *T. H. Shevchenko v dokumentakh i materialakh* [T. H. Shevchenko in documents and materials]. Kyiv : Derzhpolityvdav URSSR, 515 p. (in Ukrainian).
- Malaniuk, Y. (1932). Dva Shevchenky. *Kaliendar-al'manakh "Dnipro" na perestupnyi rik 1932* [Two Shevchenkos. Calendar-almanac "Dnipro" for the leap year 1932]. Lviv, pp. 59–69. (in Ukrainian).
- Ohloblyn-Hlobenko, M. (1958). 1845 rik u tvorchosty Shevchenka. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka* [1845 in the works of Shevchenko. Notes of the Shevchenko Scientific Society]. New York, Paris, Munich : Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, vol. CLXII, pp. 32–44. (in Ukrainian).
- Rosovetskyi, S. (2013). Lektura Shevchenka. In: Zhulynsky, M. and others (eds). *Shevchenkivs'ka entsyklopediia* [Shevchenko's reading. Shevchenko's encyclopedia]. V 6 tomakh [In 6 volumes]. Kyiv : NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, vol. 3, pp. 722–729. (in Ukrainian).
- Sarana, F. and others (eds.) (1966). *T. H. Shevchenko v epistoliarii viddilu rukopysiv TsNB AN URSSR* [T. H. Shevchenko in the epistolary of the Manuscripts Department of the Central Scientific Library of the USSR Academy of Sciences]. Kyiv : Nauk. dumka, 492 p. (in Ukrainian).
- Tulub, Z. (1970). *V stepu bezkrais za Uralom* [In the endless steppe beyond the Ural]. Kyiv : Dnipro, 510 p. (in Ukrainian).
- Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [A man in search of meaning]. Translated from the English and German by L. Gozman and D. Leontev. Moscow : Progress, 368 p. (in Russian).
- Franko, I. (1981). "Naimychka" T. H. Shevchenka. Vyklad habilitatsiinyi, vyholoshenyi u L'vivs'komu universyteti 18 liutoho 1895 r. ["Wage labour girl" by T. H. Shevchenko. Habilitation lecture in Lviv University on February 18, 1895]. In: Franko I. *Zibrannia tvoriv*. U 50 tomakh [In 50 volumes]. Kyiv : Naukova dumka, vol. 29, pp. 447–469. (in Ukrainian).

- Chaly, M. (ed.) (1882). *Zhizn' i proizvedeniia Tarasa Shevchenka*. Svod materialov dlia ego biografii [Life and works of Taras Shevchenko. A set of materials for his biography]. Kyiv : Tipografia K. Milevskogo, 1, 282, II, 2 p. (in Russian).
- Chukovsky, K. ([1914?]). Shevchenko. In: Chukovsky, K. *Litsa i maski* [Faces and masks]. Saint Petersburg : Shipovnik, pp. 240–275. (in Russian).
- Shahinian, M. (1970). *Taras Shevchenko*. Kyiv : Dnipro, 253 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (1984). *Tvory* [Writings]. V 5 tomakh [In 5 volumes]. Kyiv : Dnipro, vol. 2, 30 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (1985a). *Tvory* [Writings]. V 5 tomakh [In 5 volumes]. Kyiv : Dnipro, vol. 4, 388 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (1985b). *Tvory* [Writings]. V 5 tomakh [In 5 volumes]. Kyiv : Dnipro, vol. 5, 525 p. (in Ukrainian).

Suggested citation

Kovalets, L. (2021). Knyhy iak poriatunok vid oderevianinnia... Taras Shevchenko periodu zaslannia u prostori svoiei lektury [Books as Salvation from Stiffness... Taras Shevchenko of the Time of Exile in the Dimension of his Reading]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 103, pp. 59–87. (in Ukrainian).
<http://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.059>

Стаття надійшла до редакції 22.04.2021 р.
Стаття прийнята до друку 14.05.2021 р.